

İNGİLTERE’NİN ŞARKÎ ÜRDÜN’DEKİ MİSYONERLİK ÇALIŞMALARI*

BRITISH MISSIONARY ACTIVITIES ACROSS TRANS-JORDAN

Sungur DOĞANÇAY¹

Öz

Amman’ın yanı sıra Kerek, Aclun, Maan, Katrane, Rüveyşid, Mefrak, Zerka ve Havran gibi yerleşim yerlerinden oluşan Şarkî Ürdün bölgesi henüz 19. yüzyılın başında İngilizlerin dikkatini çekti. İngilizler bu coğrafyada hakimiyetlerini tesis ettikleri takdirde, 1750’lerde geldikleri Basra Körfezi ile uluslararası ticaretin döndüğü ve stratejik bir konumda olan Akdeniz ve Filistin coğrafyası ile bağlantı sağlayabileceklerdi.

Bir yandan Irak, diğer yandan Filistin bölgesinde çalışmalarını yoğunlaştıran İngilizler, bu çalışmalarının kendileri adına olumlu sonuçlarını 1850’lerde almaya başladılar. Bu iki bölge arasında kalan Şarkî Ürdün’de ise misyonerleri, tacirleri, konsolosları, mühendisleri vasıtasıyla nüfuz kazandılar. Kendi toprağı olmasına rağmen 19. yüzyılın çalkantılı ortamında Osmanlı Devleti buranın Birinci Dünya Savaşı sonunda elinden çıkmasına engel olmadı.

Çalışmanın hazırlanmasında ağırlıklı olarak bu hususta oldukça önemli bilgiler ihtiva eden Osmanlı arşiv vesikalarının yanı sıra Türkçe ve İngilizce literatür eserlerden de istifade edildi. Böylece meydana gelen tüm bu hadiseler hakkında bilgi verildi.

Anahtar Kelimeler: Ürdün’de Misyonerlik, Misyoner Johnson, Amman, Kerek, Havran

Abstract

In addition to Amman, the Eastern Jordan region, which consists of settlements such as Kerek, Aclun, Maan, Katrane, Rüveyşid, Mefrak, Zerka and Havran, attracted the attention of the British at the beginning of the XIX. Century. If they established their domination in this geography, they would be able to connect with the Persian Gulf and the Mediterranean and Palestinian geography, which had a strategic position, in which the international trade returned. They intensified their activities both Iraqi and Palestinian regions. They began to receive positive results in 1850s. thanks to their missionaries, doctors, engineers, merchants, consuls and so forth, they penetrated in Trans Jordan which is located between Iraq and Palestine. Evet though this territory belonged to Ottoman State, it could not keep this region hold because of the turbulance atmosphere in the XIX. Century.

* Bu çalışma 26-28 Ekim 2018’de Romanya Targovişte’de düzenlenen International Congress on Social Sciences (INCSOS)’te sunulan “British Missionary Activities Across Trans-Jordan” isimli bildirinin tercümesidir.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, sungur.dogancay@dicle.edu.tr, [ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8291-3775](https://orcid.org/0000-0001-8291-3775)

In the preparation of the study, the Ottoman archive documents containing important information on this subject and literature Works in Turkish will be used and thus, detailed information will be given about all these events.

Key Words: Missionary activities in Trans-Jordan, Missionary Johnson, Amman, Kerek, Havran

Giriş

Yavuz Sultan Selim'in 1516 Merc-i Dabık zaferiyle Osmanlı hakimiyetine giren Şarkî Ürdün tarihsel süreç içerisinde farklı farklı merkezlerden yönetilmiştir. Lakin çoğu zaman Şam merkezli olarak idare edilen bölge Kudüs, Kahire ve Halep merkezli olarak da idare edilmiştir. Bu bölgenin yerleşim yerleri de yine tarihsel süreç içerisinde farklı farklı bölgelerin kontrolü altında olmuştur. Örneğin günümüzde Ürdün Krallığı sınırları içerisinde bulunan Kerek Vilayeti 19. yüzyılda Musul Vilayetine tabi idi. Gürüldüğü gibi idari taksimat bakımından oldukça karmaşık bir durum ve günümüz Ürdün sınırlarından farklı bir konum arz eden Şarkî Ürdün bölgesinin sınırlarını çizmek ve bu bölgede icra edilen politikaları tam olarak anlayabilmek ve kağıda dökülebilmek oldukça güçtür.

Bir başka güçlük ise bölgede bulunan ve nüfusun çoğunluğunu oluşturan bedevilerin idaresi ve elbette aşiretler arasındaki anlaşmazlıklar, çatışmalar ve fakirlikti. Osmanlı Devleti bu bölgede hakimiyetini tesis ve egemen kılmak gayesiyle burada bulunan bedevi unsurlara hemen her yıl Surre Alaylarından para ödemiştir. Aksi takdirde zaten yoksul ve vahşi karakterli olan bedeviler bu alaylara saldırmakla kalmaz dahası devletin buradaki hakimiyetini akamete uğratabilirlerdi. Devletin bu yardımı sayesinde de bu bedevi unsurlar yolların ve bölgesel güvenliğin sağlanmasında, vergilerin toplanmasında devlete oldukça fazla yararlılık gösterdiler. Bunu bilen devlet bu unsurlarla bölge üzerinde sürekli dirsek temasında oldu². Aşiretler arası anlaşmazlıklarda ise devlet, zaman zaman güçlü olanın yanında yer alarak onun güvenini kazandı ve hakimiyetini bu aşiret üzerinden sağladı. Bu aşiret devletin otoritesinin hilafına fiiliyatta bulunduğu zaman da ona karşı olan diğer aşiret ya da aşiretleri destekledi. Bunun sonucunda kendisinin hilafına olan aşiret bölgede etkisizleştirildi. Aynı zamanda bu aşiretleri ekonomik açıdan da destekleyerek, ki bu çoğu zaman vergiden muaf tutmakla oluyordu, bölgede hakimiyetinin devamını sağlamaya çalıştı. Bu münasebetler her zaman sorunsuz bir şekilde devam etmediği gibi devletin en uzun yüzyılı olarak tabir edilen 19. yüzyılda bir hayli zayıflattı. Bu olumsuz durumun bir uzantısı olarak 20. yüzyılın başlarında burasının merkez ile olan bağları zayıfladı, Birinci Dünya Savaşı arefesinde fiilen koptu, savaşın nihayetinde ise resmen ayrıldı. Bu ayrılık neticesinde İngiliz mandası başladı.

İngilizlerin 19. yüzyılda başlattıkları ve istikrarlı olarak devam ettirdikleri misyonerlik başta olmak üzere zararlı faaliyetler yıllar sonra meyvesini verdi ve İngiliz Protektorası (Güçlü bir devletin zayıf bir devlet ya da topluluk üzerinde kurduğu egemenlik) bölgede hakim oldu.

² Mustafa Öztürk, Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi, *History Studies Ortadoğu Özel Sayısı*, 2010, s. 11

Misyonerlik

Latince Missio'dan gelen misyonun kelime anlamı görev misyoner'in ise görevlidir. İncil'de geçen ve Hz İsa'nın deklerasyonu olduğuna inanılan “*Gidin ve anlatın*” ifadesinden hareketle misyonerler Hıristiyanlığı anlattılar. Sömürgeciliğin ilk dönemlerinden itibaren misyonerliğin de hız kazandığı görülür. Hıristiyanlığı anlatanlara misyoner denilirken sömürge alanlarına da misyon bölgesi denilmeye başlandı. Zamanla insanlar arasında misyonerlik kelimesi tepkilere yol açmaya başlayınca zaman zaman ve yeri geldiğinde bunun yerine “Evangelizm”, “Beyan” ya da “Şahitlik” tabirlerini kullanmaya başladılar³. Sömürge bölgelerindeki halkların güvenini kazanarak onların kendilerine karşı ayaklanmalarının önüne geçebilmek için buralarda Hıristiyanlığı anlatırken Hz. İsa'nın da o bölgenin halklarından birisi olduğunu söylemekten çekinmediler. Şöyle ki; Afrika'da Hz. İsa'yı anlatırken Hz. İsa'nın zenci, Uzakdoğu'da anlatırken beyaz tenli, çekik gözlü; sarı tenli insanların yoğunlukta olduğu yerlerde ise sarışın olduğunu vaaz ediyorlardı. Misyon bölgelerine giderken yanlarında götürdükleri Hıristiyanlara ait emtialar da aynen bu hususa hizmet etmek için tasarlanmıştı. Mesela halen Güney Afrika'daki Hz. İsa ikonaları zenci; Japonya'dakiler ise beyaz tenli ve çekik gözlüdür.

Dinin geniş insan kitlelerini kontrol altına alma ve hedef ülke ya da bölgeyi sömürmede oldukça etkili olduğunu bilen sömürge ülkeleri Hıristiyanlıktaki “*Gidin vaftiz edin ve Hıristiyanlaştırın*” emrini yerine getirdiler. Lakin bu Hıristiyanlaştırma daha ziyade kendi ülkelerinin ya da imparatorluklarının emperyal amaçlarına hizmet etti. İslamiyette de tebliğ ve davet olmakla birlikte bunun Hıristiyanlık'taki misyonerlikten tamamen farklı olduğu tereddüde düşmeden ifade edilebilir. Zira İslamiyette, İslamı doğruları eğmeden bükmeden tebliğ etmek esastır. Müslüman olmak ancak ve ancak Allah'ın inayeti ile mümkündür. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de “...*Ey Şanlı Resul! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmaz isen O'nun peygamberlik görevini yerine getirmemiş olursun. Allah seni insanlardan korur. Doğrusu Allah kafirler toplumunu doğru yola iletmez...*”⁴ ve yine bir başka ayetinde “...*(Ey Muhammed!) Rabbinin yoluna hizmetle, güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et. Şüphesiz senin Rabbin kendi yolundan sapanları en iyi bilendir. O, doğru yolda olanları da en iyi bilendir...*”⁵ ifadelerine yer verilir. Yukarıda verilen ayetler dikkatle tahlil edilirse İslamiyetteki tebliğ ile Hıristiyanlıktaki Misyonerliğin birbirinden tamamen farklı olduğu daha iyi idrak edilebilir.

Sömürge ülkelerinin hedefi haline gelen Ortadoğu coğrafyasında bulunan Şarkî Ürdün de bu sömürüden nasibini aldı. Daha ziyade Amerikan ve İngiliz misyonerlerinin yoğunlukta olduğu bu bölge

³ Şinasi Gündüz, “misyonerlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA) C. XXX*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 193

⁴ *Kur'an-ı Kerim Meali*, “Maide Suresi 5/67”, (Hazırlayanlar: Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009.

⁵ *Kur'an-ı Kerim Meali*, “Nahl Suresi 6/25”.

20. yüzyılın sonlarına doğru neredeyse tamamen İngiliz misyonerlerinin nüfuz alanına girerken Birinci Dünya Savaşı arefesinde, esnasında ve sonrasında daha rahat hareket ettikleri bir coğrafya haline geldi. Savaş sona erip Osmanlı Devleti ortadan kalkınca burada sözde bir krallık kuruldu. Bu krallığın vücuda getirilmesinde misyonerlerin katkısı göz ardı edilemez.

Yukarıda hülasa edilen bu çalışmalar şimdi başlıklar halinde izah edilebilir.

Devletin Hıristiyan Cemaatlere Yönelik Siyaseti

Yavuz Sultan Selim Memlüklerden kendi devletine geçen bu bölgede meydana gelebilecek karışıklıklara karşı baştan önlem alabilmek için Hz. Ömer zamanından beri devam edegelen kaidelerin aynen devam edeceğini İstanbul'dan gönderilen fermanla gayrimüslim unsurlara bildirilmişti. Ürdün bölgesinde nüfusun büyük çoğunluğunu Sünni Müslümanlar oluştursa da Ermeniler ve Rumlar da mevcut idi. Yavuz Sultan Selim uyguladığı bu politika ile gayrimüslimlerin de sultanı olduğunu belgelendiriyordu. Zira Osmanlı yönetim anlayışında Müslim-gayrimüslim ayrımı yoktu. Bu anlayışın bir temayüzü olarak bu coğrafyada devletin siyasete, askere ve tahtı idaresindeki geniş coğrafyaya yön verebilecek kuvvet ve kudrette iken bir iki istisna dışında devletin başını ağrıtaçak önemli meseleler ortaya çıktığını görmek mümkün değildir. Lakin Protestan misyonerler, devletin büyük sıkıntılara düçar olduğu 19. yüzyılda ise bu milletleri ve İslamiyet içerisinde yer alan çeşitli mezheplerin, bu mezheplerin alt fraksiyonlarının ve aşiretlerin ileri gelenleri ile münasebetler geliştirme yoluna gittiler. Bu girişime bölgede bulunan diğer Hıristiyan unsurlar düşmanlıkla yaklaştılar. Osmanlı sultanına başvurarak misyonerlerin bu faaliyetlerine müsaade etmemesini hatta idam edilmelerini dahi talep ettiler. Sonuçta Sultan bu tür faaliyetlerin, velev aralarında çalıştıkları kitleler gayrimüslim bile olsalar, sona erdirilmesini bir fermanla Suriye Valiliğine bildirdi⁶. Buna rağmen Protestanlar Osmanlı Devletinin bu politikasını zaman içerisinde işlevsiz hale getirmesini bildiler. Bununla da yetinmeyerek siyasi, sosyal ve ekonomik buhrandan da istifade ile devletin buradaki kontrolünü fiilen sona erdirdiler. Bunun sonuçlarını ise Birinci Dünya Savaşı sonunda ziyadesiyle almaya başladılar. Bu politikayı Mustafa Öztürk'ün "...Dünyada hiçbir millet etnik ve dini bakımdan mütecanis değildir. Bu itibarla, sömürgeci devletler, yeni dönemde hedef ülke üzerindeki siyasî ve iktisadî emellerinin tahakkuku için etnik ve dini unsurların tahrik, teşvik edilmesi ve sahiplenilmesi politikalarını benimsediler. Aksi halde hedef ülkedeki farklı etnik unsurlar olmasaydı, onlar tahrik ve teşvik edilmeselerdi, sadece askeri güçle oralarda tutunmak mümkün olmayabilirdi. Başka bir deyişle sömürgeciliğin yayılmasında milliyetçilik kültürel zemini oluşturmuştur..."⁷ ifadesi gayet iyi açıklamaktadır.

⁶ "Protestant Christianity in Syria", <https://rlp.hds.harvard.edu/faq/protestant-christianity-syria>

⁷ Öztürk, Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi, s. 20

Sağlık Hizmetleri

Misyonerler cemaat oluşturamazlar ise hane kilisesi açarlar ve orada vaazlar verirlerdi. Bundan sonraki hedef ise kilise açmaktı. Unutulmaması gereken ise Osmanlı Devleti, idaresi altındaki bölge halkına kendi yüksek otoritesini tanıması karşılığında kiliselere dokunmamış fakat yenilerinin inşasına da müsaade etmemiştir. Lakin devletin zayıfladığı bu dönemde İngilizler buna cesaret edebilmiş yalnız hane kilisesi değil umuma açık yerlerde bu faaliyetlerini zorlanmadan yürütmüşlerdir. Bunu gerçekleştirebilmeleri için de ellerindeki en önemli unsurlardan birisi bölgeye sağlık hizmetleri götürmektir. Londra merkezli Salisbury Protestan Cemiyeti tarafından yetiştirilen ve sözde tabip olarak Kerek'e gönderilen İngiliz Johnson'un "...*Bir gûna san'at-ı rûhâniyesi olmamağla beraber orada Protestan Mezhebinden kimse dahi bulunmadığı halde haftada üç gün İslam ve Hıristiyan bir çok eşhâsı ikâmetgâhına celb ile 'akâ'idi diniyeye dâ'ir va'az itmekde olduğu ...*"⁸ Kerek Mutasarrıflığından bildirilmesi üzerine Suriye Vilayeti tarafından bu şahsın "...*sûret-i münâsebe ile men'i hususunda mezkûr mutasarrıflığa...*"⁹ emir içeren yazı gönderilmiş, bunun üzerine mutasarrıflık da adı geçen şahsa bu faaliyetlerini durdurmasını tebliğ etmişti. Lakin bu şahıs tebligata itibar etmeyip zahiren tababet hafiyen misyonerlik vazifesini devam ettirmiştir¹⁰. Kerek'te devletin bir hastanesi iki de eczanesi olduğu halde tabip mevcut değildi. Bu durum Johnson'un işine gelmekte idi. Zira burada meskun Müslim-gayrimüslim halk şifa bulmak için kendisine muhtaç durumda idi. Zaten Dahiliye Nezaretine ulaştırılan resmi yazılarda sık sık bundan şikayetçi olunuyordu¹¹.

Dahiliye Nezareti'ne ulaştırılan başka bir arizada "...*Kerek'de mukîm İngiliz doktor Mister Conson ahâliyi Protestan Mezhebine celb ve terğib için icrâ-yı va'az ve nasîhat itmekde ve erbâb-ı mürâca'at ve âyât-ı İnciliyeyi hâvî reçeteler virmekde olduğuna ve devam iden bu hâlin hâsıl ideceği mahâzire binâ'en oradan kaldırılması...*"¹² hususunda izin istenmiş dahası Johnson'un misyonerlik faaliyetlerini rahatlıkla icra etmesinin temel sebeplerinden birisinin halkın dinden bîhaber olmasının yanı sıra resmi tabip yokluğundan da kaynaklandığı gerekçe gösterilmiş ve bir tabibin bölgeye tayin edilmesi talep edilmişti. Bu talep üzerine İstanbul tarafından 1200 Guruş maaşla Mehmed Şerif Efendi tayin edilmiştir¹³. İngiliz misyonerler ülkelerinin maddi ve manevi desteği sayesinde burada çalışmalar yürütürken buna karşı faaliyet yürütmesi gereken Müslüman din adamları ise bunu tam anlamıyla icra edememişlerdir. Bunun en önemli gerekçelerinden birisi de ekonomik darlıktı. Zira İstanbul'dan Kerek

⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Bundan sonra BOA olarak kısaltılacaktır.), DH.TMIK.M., 42/76

⁹ BOA, DH.TMIK.M., 42/76

¹⁰ BOA, DH.MKT, 2291/119

¹¹ BOA A.MKT.MHM, 605/18

¹² BOA, DH.MKT, 703/7, H. 7.02.1321 (M. 05.05.1903)

¹³ BOA, DH.MKT, 703/7, H. 7.02.1321 (M. 05.05.1903)

Kazasına gönderilen bir belgede Kerek Müftüsü Şemseddin Efendi'nin maaşına zam yapılmasının mümkün olmadığı bildiriliyordu. Devletleri tarafından finanse edilen İngiliz misyonerler bu durumu fırsata çevirmeyi bildiler¹⁴ zira din adamlarının kâfi miktarda olmaması ya da ekonomik sıkıntılar içerisinde olmaları mevcut din adamlarının ister istemez görevlerini ifa etmelerini sekteye uğratiyordu. Bunun hilafına olarak, Hariciye Nezareti'ne gönderilen resmi bir yazıda Johnson'ın Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den icâzetnâme alıp almadığının tahkik ettirilmesi istenmiş¹⁵ ve yapılan tahkikat sonunda adı geçen mektepten icazetname ve Kudüs Nezaretinden de mürur tezkeresi aldığı anlaşılmıştı¹⁶. Yani bu misyoner devlet tarafından da tabip vazifesi ile bizzat görevlendirilmişti. Kendisinden beklenenin aksine faaliyetlerde bulunması üzerine Kerek Mutasarrıflığından şikayetler bir hayli artmış, "...merkez livada devletin resmi bir hastahânesi ile iki eczahânesi ve dâ'ire-i belediye tabibi mevcûd ve müstahdem olub 'urbân ve 'aşâirden sunûf-u sâ'ir-i ahâliden hasta olanlar sâye-i merâhimvâye-i cenâb-ı hilâfetpenâhide meccânen tedavi idilmekde buldukları cihetle İngilizlerin burada hastahane küşad ile maraza urban ve ahaliyi tedâvi itmelerine zerre kadar lüzum ve ihtiyaç olmadığı ..." ¹⁷ Mutasarrıf Hüseyin Paşa tarafından Suriye Vilayetine bildirilmişti. Zira aynı belgede bu şahısla birlikte bölgede İngiliz politikalarına hizmet eden ajanların ele geçirilen mektuplarının tetkiki sonunda misyonerlik yaptıklarının anlaşıldığı, mektupların muharriri olan Mr. Forder isimli şahsın halen Kerek'te olduğu ve temel amacının burada karışıklıklar çıkararak burasını devletten koparmak olduğu bilgisi veriliyordu. Vilayetten Johnson hakkında şikayet yazılarının birbirini takip etmesi üzerine de Dahiliye Nezareti tarafından bu şahsın buradan uzaklaştırılması için bu mutasarrıflığa müsaade edilmiştir. Bu izin sonunda Johnson'ın üç refiki Kudüs'e gönderilmiş, valiliğe giden Johnson, hükümetinin ihtarları ve telkinlerini dikkate alarak valiliğin rızası dışında herhangi bir faaliyette bulunmayacağını bildirmiş¹⁸ kendisine tababeti için yalnız yirmi gün müsaade talep etmiştir. Devletin bu gibi zararlı faaliyetleri bedihi olan bir şahsa müsaade etmesi imkan dahilinde değildi. Fakat İngiltere'nin desteğini arkasına alan Johnson zararlı faaliyetlerini hız kesmeden devam ettirdi.

Osmanlı Devletinin bu kritik dönemde burada askerî, mülkî, siyasî, beledî, ilh. olarak varlık gösterememesi bu bölge ile ilgili hâris niyetleri olan İngilizlerin bir hayli işine gelmekte idi. 1895 yılından itibaren seneden seneye arttırılan vergiler 1900 yılına gelindiğinde Kerek Sancağına tabi Salt Kazası halkının ödeyemeyeceği bir orana yükselmişti. Bunun üzerine bölgede meskun İbad Aşireti terk-

¹⁴ BOA. DH.MKT. 2177/63, 17.11. (1) 314 (M. 19.02.1897)

¹⁵ BOA, DH.MKT, 2202/59, H. 2.01.1317(M. 13.05.1899)

¹⁶ BOA, A.MKT.MHM, 605/18

¹⁷ BOA. Y.PRK.UM, 34/35, H. 28 Kanunievvel (1)311(M. 10.01.1902)

¹⁸ BOA. Y.PRK.UM., 34/35, H. 28 Kanunievvel 1311 (M.10.01.1902)

i ziraat ederek çöllere çekilmiş geride kalanlar ise sefâlete mahkum olmuşlardı¹⁹. 1320 (1902) yılında İskenderiye'den Kerek'e kadar uzanan bölge ve daha bir çok yerde ortaya çıkan ve buralarda meskun insanların kahir ekserisini kaçınılmaz olarak derinden etkileyen veba salgını ortaya çıkmıştı²⁰. Bu iki önemli vaka devlete olan dini bağları bir hayli zayıflayan bölge halkı üzerinde İngilizlerin etkinlik kurmalarına ve İncili anlatmalarına zemin hazırladı. Çünkü onlara göre “*infidel*” yani kafirlerin cehennemden kurtarılması gerekiyordu. İncil yazarları Matta, Markos, Luka, Yuhanna; Hz. İsa'nın “*Gidin ve Anlatın*” sözünden hareketle hedef ülkelere gidip Hıristiyanlığı anlatmayı temel amaç edinmişlerdi. Öyleyse kendilerinin de bu yönde hareket etmeleri gerekirdi. Bunun sorunsuz gerçekleşmesi için hedef ülkedeki toplumların sıkıntı içerisinde olmaları kendilerine davalarını anlatmaları ve ülkelerinin menfaatlerini âli hale getirmeleri için zemin oluşturuyordu. Nitekim izlenen politika çoğu zaman kendilerinin ve ülkelerinin menfaatlerine sonuçlar doğurdu. Aşağıda da kısaca izah edileceği üzere bu dönem İngilizler ile Fransızların bu coğrafyayı taksime başladıkları döneme denk gelir. Zaten Sykes-Picot ve Saint Remo konferansları da bu taksimatı kendi aralarında resmileştirdikleri konferanslardır. Bunun hemen akabinde de burada Suriye, Lübnan, Ürdün ve nihayet 1948 yılında İngiltere'nin desteği ile İsrail Devleti vücuda getirildi²¹.

Ajanlık Faaliyetleri

1750'lerden itibaren Basra Körfezi'nde görünen İngilizler 1798'de Basra'da bir yardımcı konsolosluk açmaya muktedir oldular. 1804 yılında bu konsoloslugu Bağdat'a taşıdılar. Bundan sonra İngilizler Ortadoğu coğrafyasında peyderpey etkinliklerini arttırmaya başladılar. Bu tarihe kadar ajanları vasıtasıyla faaliyet gösteren İngilizler, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hakimiyetinin bir hayli izafi olması sebebiyle nüfuzlarını arttırdılar. Basra Körfezine kıyısı olan yerler ve Bağdat ile yetinmek istemeyen İngilizler, Bilad-ı Şam ve Filistin bölgesine de yöneldiler. Bilad-ı Şam bölgesinde öteden beri etkinlik gösteren Fransızlar ile mücadeleye tutuştular. Bu mücadeleler çetin olmakla birlikte kazanan İngilizler oldu. Filistin bölgesinde ise her geçen yıl nüfuzunu arttıran İngilizler 19. yüzyıl sonlarına doğru Yahudileri buraya yönlendirmeye başladılar²². Birinci Dünya Savaşı sonrasında burada manda yönetimi kurdular ve nihayet 1948 yılında İsrail Devleti'nin kurulmasını sağladılar. Tüm bu çalışmalar neticesinde Şarkî Ürdün bölgesi de İngilizlerin kontrolüne girdi. Bu başarının arkasında hiç kuşkusuz

¹⁹ BOA. DH.MKT., 2120/76, 4.06.1316 (M. 20.10.1898)

²⁰ BOA, DH.MKT, 2603/19, 8 Mart (1)320 (M. 21.03.1904)

²¹ Yaşar Arslanyürek, “İngilizlerin Maraş'ı İşgali”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, (Özel Sayı), 2020, s. 20.

²² BOA., Y.PRK.BŞK., 4/52, 21 Kanunisani 1296 (M. 02.02.1881)

İngiliz ajanları da vardı. Bu ajanlar doktor, muallim, mühendis, tüccar olabildiği gibi konsolos da olabiliyordu²³.

“...Vaktiyle İngiltere'nin Anadolu konsolosluklarında bulunmuş olan İngiliz mütekâid ümerâyı askeriyesinden General Wilson'un Kudüsü Şerif'ten Kerek ve Havran yoluyla Şam'a gideceğinden bu şahsın tarassut altında bulundurulmak mugâyir hal ve hareketler içerisinde olmasına asla müsaade edilmemesi gerektiği...”²⁴ Şam Vilayetinden ilgili mutasarrıflıklara emrediliyordu. Zira bu şahıs konsolosluğu döneminde zahiride konsolos olmakla birlikte sürekli olarak Devlet-i Aliyye'nin hilafına fiiliyatta bulunmuştu. Zaten İngiliz konsoloslarının esas vazifelerinin dışında bir çok zararlı faaliyette bulunduğu bir gerçektir. Devletin içinde bulunduğu bir hayli çalkantılı bu dönemde bu gibi şahısların tarassut altında bulundurulmaları mecburiyet kesbediyordu.

Urban kıyafetinde üç ecnebinin Kerek Sancağı dahilinde dolaştıkları, bu kişilerin milletinin, amaçlarının ne olduğunun araştırılması Suriye Valiliği tarafından Kerek Mutasarrıflığıyla Maan Kaymakamlığından talep edilmiş²⁵, adı geçen mutasarrıflık ve kaymakamlık tarafından yapılan tahkikat sonucunda ise bunların İngiliz olduğu, birisinin konsolos diğer ikisinin ümera-yı askeriyeden olduğu, at ve deve alım satımı bahanesiyle buralarda dolaştıkları Suriye Vilayetine buradan da Dahiliye Nezareti'ne bildiriliyordu²⁶.

Konsolosların yanısıra tüccar görünümlü ajanlar da bölgede İngiliz çıkarlarına hizmet ediyorlardı. Burada İngiltere'nin Hindistan hükümeti ön plana çıkıyordu. Zira bu hükümet İngiltere adına ve menfaatine sadece Hindistan'ı yönetmiyor aynı zamanda hemen tüm Ortadoğu coğrafyasında politikalar üretiyordu. Nihayetinde ikisi de Doğu Hint Kumpanyası tarafından yönetiliyordu. Bu kumpanya paraya ve İngiltere'nin kaderine hükmeden Lordlar tarafından vücuda getirilmişti. Zaten İngiliz parlamentosunda Lordlar Kamarasında ömür boyu temsil hakları olduğu için siyasete de yön veriyorlardı. Demokrasi kanadını Avam Kamarası yani seçilmiş parlamenterler oluştursa da esasen Lordlar Kamarasının emri altındaydılar. Bu kamara da İngiltere kral ya da kraliçesine doğrudan bağlı olduğu için esas yönetici erk kral ya da kraliçe ve hanedanı idi. Yani Ortadoğuda İngiltere adına ve menfaatine icra edilen diplomasi bizzat İngiltere kral ve kraliçesinin bilgisi ve izni dahilinde idi*.

²³ BOA. Y.PRK. AZJ., 3/98 , 26 Ağustos 1296 (M. 07.09.1880)

²⁴ BOA. DH.MKT., 2179-39, 6 Mart (1)315 (M. 18.03.1899)

²⁵ BOA, DH.ŞFR., 280/141, 14 Mart (1)318 (M. 27.03.1902)

²⁶ BOA, DH. ŞFR., 282/99, 08.02.1318 (M. 07.06.1900)

* İngiltere'nin Ortadoğu'nun çeşitli yerlerine seyyah tarzında adamlar gönderip gizli tahkikatta bulunması ve Süveyş Kanalının doğusuna yönelik diplomasisi hakkında bak. Ekler Ek: 2 BOA, Y.PRK.KOM., 7/19- Ümit

Bu hususa dair bir örnekte; altı İngilizin müşterek misyonerlik faaliyetleridir. Kerek'te beş yıldan fazla zamandır bulunan dördü kadın altı İngiliz bu süre zarfında zararlı faaliyetlerini bir hayli arttırdılar. Hatta mektep açarak bu duruma resmiyet kazandırdılar. İngiliz lisansıyla Protestanlığın akidelerini Müslim-gayrimüslim halka anlattılar. Zaten yıllardır hükümet yüzü görmeyen aşiretleri Osmanlı Devletine karşı kıskırtmak çok da zor değildi. Lakin bunun ön çalışmasının yapılması ve buna zemin oluşturulması icap ediyordu. Bu nedenle bu çalışmalarına halktan tepkilerin olabileceğini düşünerek buradaki şeyhlere rüşvet ve çeşitli hediyeler vererek bunları elde etmeye çalıştılar²⁷. Başka bir vesikada ise Caafere Aşireti ile Maalit Aşireti'nin Kerek Kalesini ele geçirmeye çalıştıkları, bundan maksatlarının ise burada müstakil bir devlet kurmak olduğu, bunu başaramadıkları takdirde İngiliz tabiiyetine geçmek üzere Kudüs İngiltere konsoloslughuna başvurmayı planladıkları ve bu sebepten adı geçen aşiretlerin liderlerinden Derviş bin Caafere ve Sahir bin Mehmet el-Maalit'in idamlarına Havran Divan-i Harbi Örfisinden karar verildiğinden bahsediliyordu²⁸. 1329 (M. 1911) tarihinde meydana gelen bu hadisenin içeriğinin diğerlerinden biraz farklı olduğu görülür. Buradaki asıl amaç artık milliyetçilik ve ayrılık fikirlerinin yerel unsurların dimağında yer etmesine yönelik faaliyetlerin bizzat kuvveden fiile getirilmesidir. İngiliz misyonerler eğer bu kişileri nüfuzlarına alabilirlerse bütün bölgede meskun aşiretlerin itirazlarının önüne geçebilirler. Hatta ülkelerinin burada nüfuz kurmalarına katkı sunabilirlerdi. Geleneksel İngiliz politikası şu yönde işlemekteydi: Aşiret ya da kabilelerin reisleri kontrol altına alınır ise bu kitleler rahatlıkla nüfuz altına alınabilirdi. Bu sayede hem misyonerlik yapılabilir hem hakim otoritenin egemenliği zayıflatılabilir dahası İngiltere'nin hakimiyeti zaman içerisinde burada ikâme edilebilirdi²⁹. Zaten misyonerler ile İngiliz ajanları birbirlerine paralel olarak çalışıyorlardı. Bu birliktelik Birinci Dünya Savaşı sırasında Şerif Hüseyin, oğulları Faysal ve Abdullah'ın burada Osmanlı Devleti aleyhine çalışmalar yürüttükleri yerlerde de kendini gösterdi. Nitekim burada bir İngiliz mandası kurulması da bu çalışmalarının bir ürünü idi.

Mektepler

Osmanlı Devleti bölgede mektepler açmasına rağmen bunlar yeterli değildi. Açılan yabancı mekteplerin oranına nispetle bu okullar bir hayli geriydi. Osmanlı genelinde açılan okulların sayısı İstanbul ve çevresindekilerle kıyaslandığında da bu oran geride kalıyordu. Ürdün bölgesinin İstanbul'a karayolu ile olan mesafesinin yaklaşık kırk gün olduğu nazarı itibara alınır ise bu hizmetin buraya götürülmesinin güçlüğü daha iyi anlaşılacaktır. Yabancı devletler, bilhassa İngiltere, bunun tam tersi

Burnu'ndan itibaren Orta Afrika'ya kadar olan bölgeyi hükmü altına almak istediği hakkında bak.: Ekler Ek: 3 BOA, Y.PRK. HR 23/1.

²⁷ BOA, YPRK.UM. 29/21

²⁸ BOA. BEO. 3895/292065, 18.05.1329 (M. 17.05.1911)

²⁹ BOA, DH.MKT, 455/32

olarak nüfuzlarını yayabilmek için oldukça büyük önem arz eden mektepleşmeyi bölgede sağlamayı başardılar. Bir çok şehirde mektepler açarak buralarda dini eğitimler verdiler. Devlet bu durumun farkında olmasına rağmen bunu önleyecek kuvvet ve kudreti kendisinde bulamadı. Devletin misyonerlerin zararlı faaliyetlerinin önüne geçebilmek için izlediği politikalarından birisi de mektepleşmeyi arttırmak idi. Lakin İngilizlerin açtığı okul sayısı Osmanlı Devleti'nin açtiklarından daha fazla idi. Misyonerler, misyonerliğin ve bunun tabii uzantısı olan hakimiyetin en temel unsurlarından birisinin mektepleşme ve burada İncil dersleri vermek olduğunu henüz misyonerlik eğitime tabi tutulurken öğrenmişlerdi³⁰. Zararlı faaliyetleri aşikar olan bu mektepleri yeri geldiğinde tatil eden Osmanlı Hükümeti yenilerinin açılmasına da ruhsat vermiştir. Burası için uzun vadeli çıkar hesapları olan İngilizler, bu mekteplerin *İngiliz nüfuzunun yayılması ve Protestanlığın tâmin ve intişârında* ne kadar etkili bir unsur olduğunun elbette farkında idiler. Bu cümleden hareketle İngilizlerin bu mekteplerin açılmasında, mevcut olanlarının ise faaliyetlerini devam ettirmelerinde etkin politikalar takip ettiklerini söylemek gayet tabiidir*. Zira vaktiyle sehven verilmiş olan ruhsatnamelerin bölge halkı için gayet mahzurlu olduğu, buralara Müslüman çocukların da kabul edildiği, çünkü şartnamede umuma mahsus ibaresinin yer aldığı, olması gerekenin ise millet-i mezkura yani Protestan milletine mahsus ibaresinin yazması gerektiği Suriye Vilayeti'nden Maarif Nezareti'ne yine 1312 (M. 1895) tarihinde bildirilmişti. Bundan yaklaşık iki yıl sonra ve yine Suriye Valiliği tarafından Osmanlı Hükümeti'ne ulaşan bir başka vesikada ecnebi devletlerin misyonerlik ve bu devletlerin yanı sıra İran'ın zararlı faaliyetlerinin önlenbilmesi için aşiret mektebi açılması, buraya muallimler tayin edilmesi ve talebelerinden ücret alınmaması ile bunların zararlı faaliyetlerinin önüne geçilebileceği, aksi takdirde oldukça cahil, vahşi ve seyyar olduklarından kontrollerinin zor ve ecnebler tarafından kandırılmalarının kolay olacağı, bunun ise devletin aleyhine olacağı ifade ediliyordu³¹. Birbirlerine saldıarak mallarını gasp eden, canlarına kıyan aşiretlerin gazve adını verdikleri (aslında bu adetin Hz. Muhammed zamanında icra edilen ve İslamiyete hizmet eden Gazve ile uzaktan ve yakından bir alakasının olmadığını burada ifade etmekte fayda vardır.) bu adetlerinden vazgeçirilmesi gerektiği, aşiretlerin cahil ve vahşi olsa da gayet zeki ve atik oldukları, gazveler ortadan kaldırılmadıkça devletin ve din adamlarının çalışmalarının beyhude olacağı³² bunun ise devletin bölgedeki bekaasını zaafa uğratacağı, misyonerlerin bundan istifade edeceği aşikar idi. Buraan da anlaşılacağı üzere misyonerlerin hedefi

³⁰ BOA, BEO, 327/24485, 2 Cemaziyelevvel (1) 311 (M. 11.11.1893)

* İngiliz Terby tarafından Kerek'te mektep açılmasına ruhsat verilmesi hususunda bak., Ekler: Ek: 1 BOA. İ. HUS., 37/114.

³¹ BOA, Y.PRK.UM., 44/84, 14 Kanunievvel (1) 314 (M. 26.12.1898)-BOA, Y.PRK.UM., 43/92, 16 Cemaziyelevvel (1)314 (M. 23.10.1896)

³² BOA, Y.PRK.SGE., 9/2, H. 20 Temmuz 1316 (M. 02.08.1900)

yalnız gayrimüslimler değil aynı zamanda Müslümanlar idi. Tüm bu mahzurlarına rağmen varlıklarını burada muhafaza hatta zaman içerisinde muhkem hale getirmişlerdir³³.

Sonuç

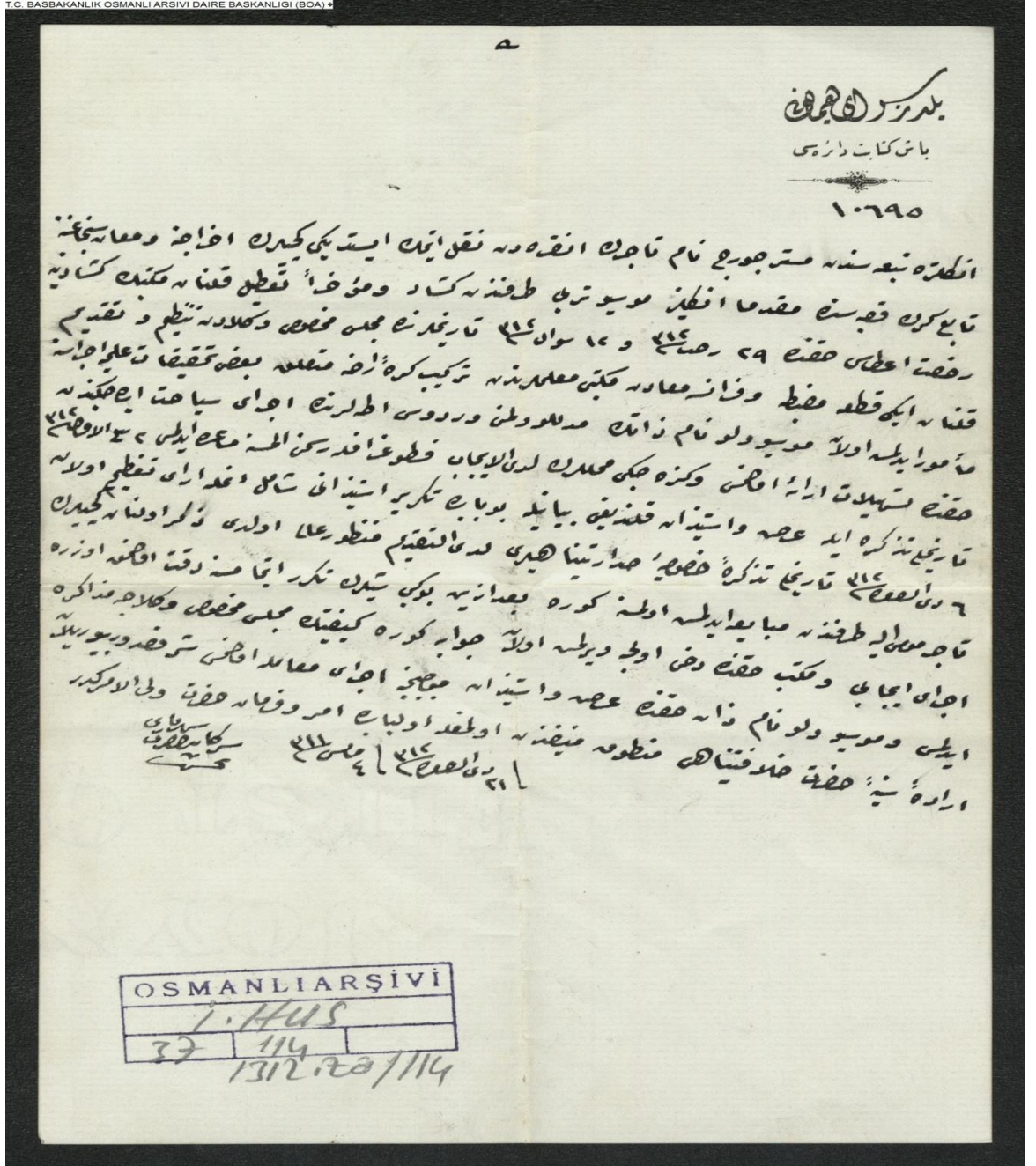
İngiltere'nin kayıtsız şartsız desteği sayesinde Şarkî Ürdün'de faaliyet gösteren misyonerler 19. yüzyıl başlangıcından Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar ülkelerinin menfaatlerini burada daim hale getirmesini bildiler. Bölgenin sahibi Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu siyasî, ekonomik, askerî açmaz elbette İngilizlerin işini bir hayli kolaylaştırdı. Söz konusu temsilcilerin yukarıda izah edilmeye çalışılan zararlı faaliyetleri sonunda burası Osmanlı Devletinden koparılmakla kalmadı aynı zamanda burada sözde Ürdün Krallığı kurularak İngiliz mandası ilan edildi. Protestan Hıristiyanların açtığı misyoner mekteplerinde yetişenler ileride ülkelerinin üst düzey yöneticileri oldular. Bu kişiler elbette İngilizlerin menfaatlerine de hizmet ediyorlardı. İngiliz Mandası İkinci Dünya Savaşı sonunda kalktı fakat İngilizlerin buradaki siyasi ve ekonomik nüfuzları hiç bir zaman bitmedi.

³³ BOA. MF.MKT., 322/69, 14. Şevval 1312 (M. 10.04.1895)

Ekler

Ek 1: BOA. İ.HUS. 37/114

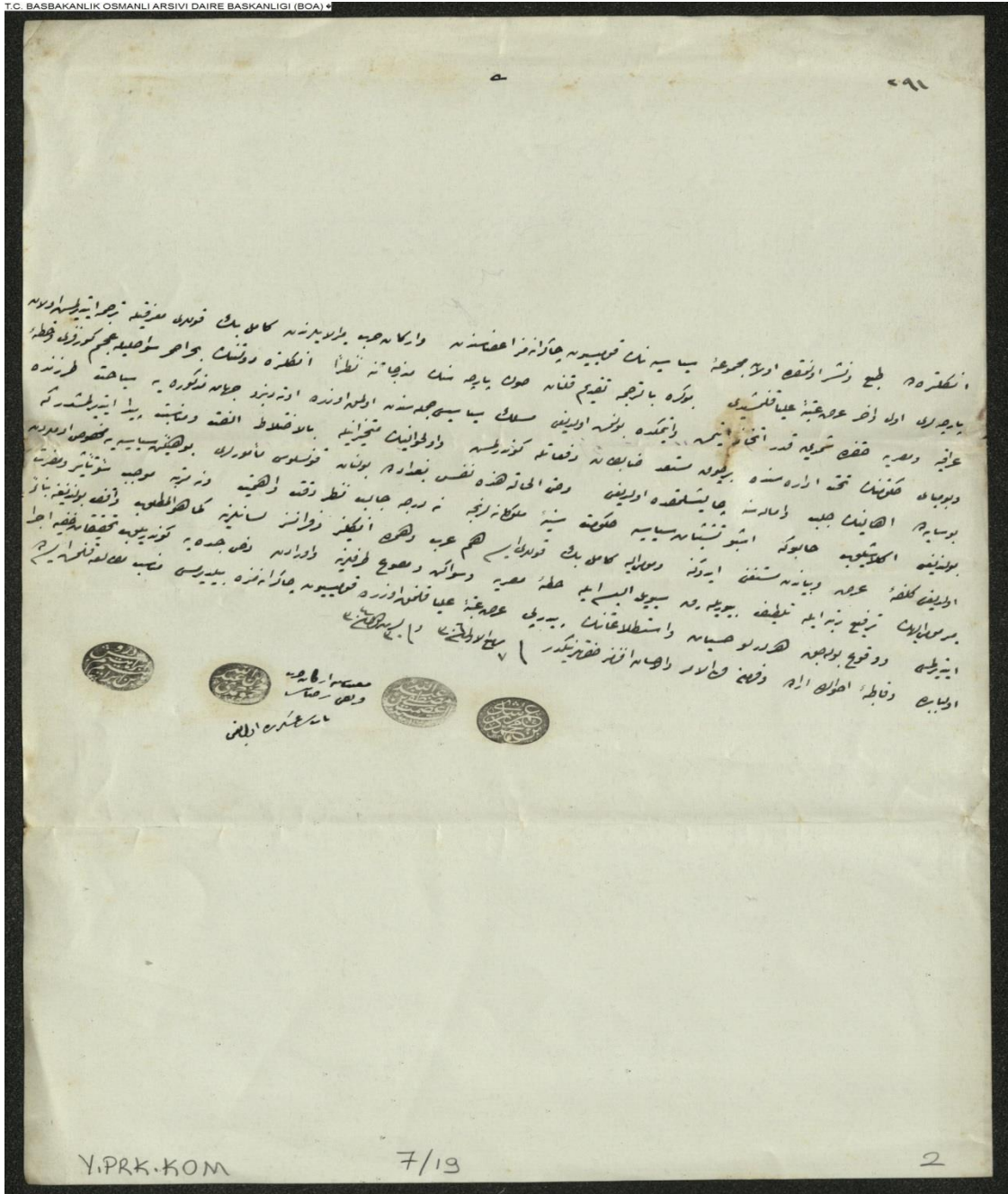
İngiliz Terby tarafından Kerek'te mektep açılmasına ruhsat verilmesi hakkındadır.

İ.HUS.00037.00114.001

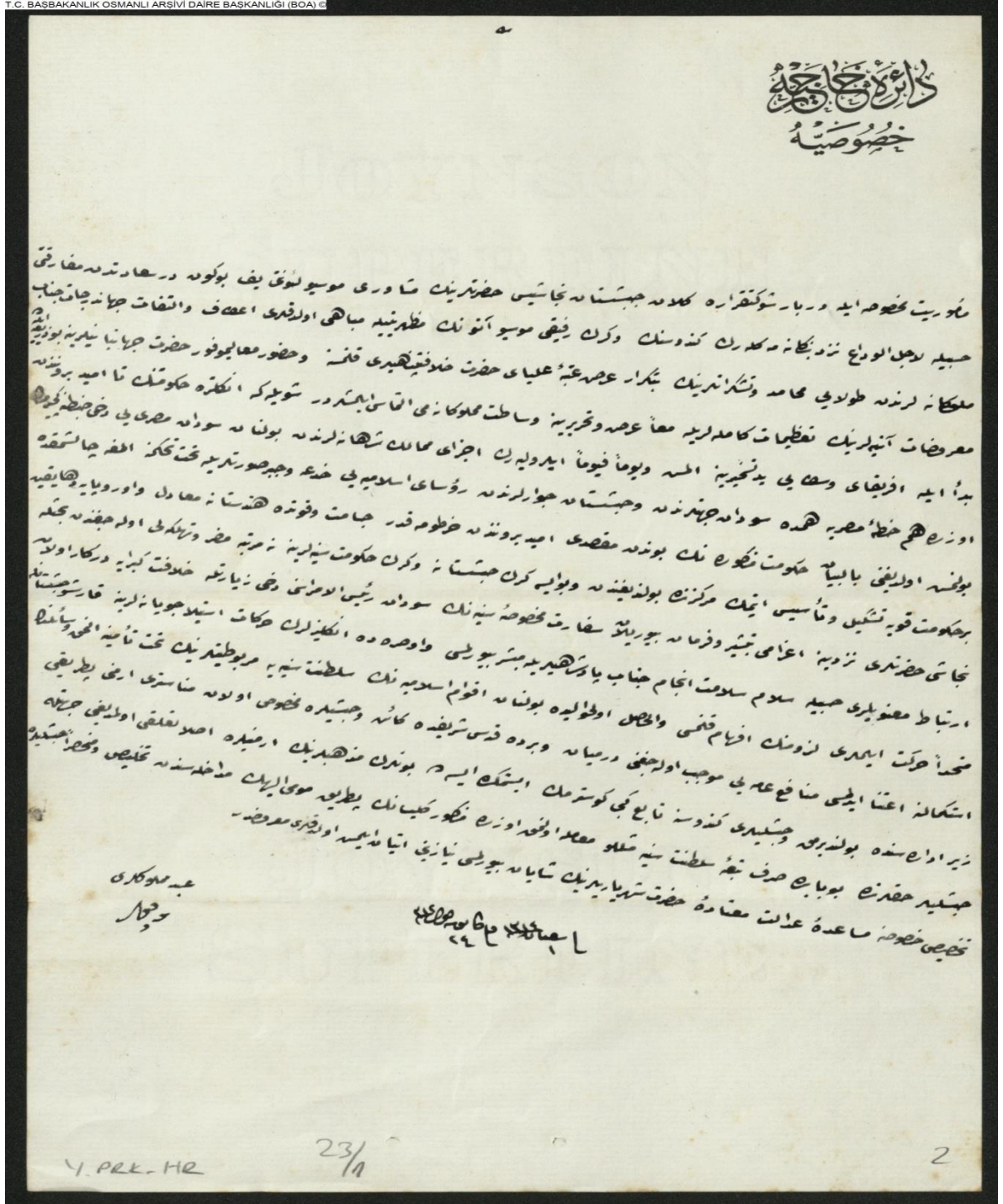
Ek 2. BOA. Y.PRK.KOM. 7/19

İngiltere'nin Ortadoğu'nun çeşitli yerlerine seyyah tarzında adamlar gönderip gizli tahkikatta bulunması ve Süveyş Kanalının doğusuna yönelik diplomasisi hakkındadır.

Ek 3: BOA. Y.PRK. HR. 23/1

İngiltere'nin Ümit Burnu'ndan itibaren Orta Afrika'ya kadar olan bölgeyi hükmü altına almak istediği hakkındadır.

Kaynakça

I. Arşiv Vesikaları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi,

A.MKT.MHM, 605/18

BEO. 3895/292065-327/24485

DH.TMIK.M., 42/76

DH.MKT, 2291/119-703/7-2177/63-2202/59-2120/76-2603/19-2179/39-455/32

DH.ŞFR., 280/141-282/99

İ. HUS., 37/114

MF.MKT., 322/69

Y.PRK.UM., 34/35-29/21-44/84

Y.PRK.BŞK., 4/52

Y.PRK.AZJ., 3/98

Y.PRK.SGE., 9/2

II. Ansiklopedik Eserler

Gündüz, Ş., (2005), “misyonerlik” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA) C. XXX*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 193-199.

III. Tetkik Eserler

Arslanyürek, Y., “İngilizlerin Maraş’ı İşgali”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, (Özel Sayı), 2020, ss. 16-42.

Bolat, B.,-Ayaz, R., (2017), İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti’nin Yıkılış Sürecine Etkileri, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 61, ss. 1-45.

Öztürk, M., (2010), Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi, *History Studies Ortadoğu Özel Sayısı*, ss. 326-351.

Kur’an-ı Kerim Meali, (2009), “Nahl Suresi 6/25”- “Maide Suresi 5/67”, (Hazırlayanlar: Halil Altuntaş- Muzaffer Şahin), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.